

19. YÜZYIL SONLARI VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA ADAPAZARI'NDA AT YETİŞTİRME FAALİYETLERİ

HORSE BREEDING ACTIVITIES IN ADAPAZARI IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

Emrah TÜRKYOLU

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı,
emrahturkyolu26@gmail.com

Sakarya / Türkiye

ORCID: 0009-0004-5698-4851

ÖZET

Türk kültürüne "Atlı Kültür" dense yeridir. Zira Türkler tarih boyunca birçok devlet kurmuşlar ve bu devletlerin geniş coğrafyalara yayılmasını sağlamışlardır. Tarihe bıraktığı etki göz önüne alındığında kurulan bu devletlerin zirvesini hiç şüphesiz Osmanlı Devleti oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin büyümesi ve genişlemesi elbette ki büyük savaşların kazanılması yoluyla olmuştur. Savaşların kazanılmasındaki en önemli yardımcı ve olmazsa olmazlardan biri de şüphesiz atlardır. Osmanlı Devleti hüküm sürdüğü yıllar boyunca ve tarihi mirasında etkisiyle köklü bir atçılık geleneğine ve zengin bir at varlığına sahip olmuştur.

Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla olumsuz manada değişmeye başlamış imparatorluk dâhilindeki atların gerek niteliği ve gerekse niceliği anlamında bir gerileme yaşanmıştır. Söz konusu durum kuşkusuz en çok Osmanlı ordusunu etkilemiş ve askeri anlamda zafiyetlere sebep olmuştur. Devleti idare eden yöneticiler zafiyetin ortadan kaldırılması ve ordunun at ihtiyacının karşılanması amacıyla imparatorluğun birçok bölgesinde at çiftliklerinin kurulması var olanların ihyası, halkın at yetiştiriciliğine teşvik edilmesi gibi yollara başvurarak ve bu yönde idari ve hukuki düzenlemeler meydana getirmişlerdir.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında ithal atların getirilmesi, yerli atların ıslahı gibi çalışmalarının yapıldığı merkezlerden birisi de Adapazarı bölgesidir. Bu makalenin yazılmasının temel amacı belirtilen dönemde Adapazarı bölgesinde gerçekleşen at yetiştirme faaliyetlerini kaynaklar ışığında ortaya koyma çabasıdır.

Anahtar kelimeler: Adapazarı, Osmanlı, at yetiştirme, ıslah, çiftlikler.

ABSTRACT

It is appropriate to call Turkish culture "Equestrian Culture". Because the Turks have established many states throughout history and ensured that these states spread over wide geographies. Considering the impact it left on history, the peak of these established states is undoubtedly the Ottoman Empire. The growth and expansion of the Ottoman Empire was, of course, through winning major wars.

One of the most important aids and indispensable elements in winning wars is undoubtedly horses. The Ottoman Empire had a deep-rooted equestrian tradition and a rich horse presence throughout the years of its rule and with the influence of its historical heritage.

This situation began to change negatively in the second half of the 19th century, and there was a decline in both the quality and quantity of horses within the Empire. This situation undoubtedly affected the Ottoman Army the most and caused military weaknesses. In order to eliminate the weakness and meet the horse needs of the army, the administrators of the state resorted to methods such as establishing horse farms in many regions of the Empire, revitalizing the existing ones, and encouraging the public to horse breeding, and created administrative and legal regulations in this direction.

Adapazarı region was one of the centers where activities such as bringing imported horses and breeding local horses were performed in the late 19th century and early 20th century. The main purpose of writing this article is to reveal the horse breeding activities that took place in the Adapazarı region in the specified period in the light of sources.

Keywords: Adapazarı, Ottoman, horse breeding, breeding, farms

1-GİRİŞ

Doğadaki hayvanların evcilleştirmesi insanlığın gelişim tarihi açısından önemlidir. Çünkü hayvanların evcilleştirilmesi neticesinde insanların yaşayışlarında ve toplumun genel yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İnsanlar evcilleştirdikleri hayvanların etinden, sütünden ve derisinden faydalanarak temel ihtiyaçlarını karşılamış ve hayvanların üremesini sağlayarak da bu ihtiyaçların giderilmesi durumunu sürekli hale getirmişlerdir. Bununla birlikte hayvanlar ulaşımın da önemli bir parçası haline gelmiş ve böylelikle mesafeler kısalarak toplumsal etkileşimin fazlaşması sağlanmıştır. İlk evcilleştirilen hayvanlardan biri de bilindiği kadarıyla at olmuştur.

Atın, hangi tarihte kimler tarafından evcilleştirildiği kesin olarak bilinmemesine rağmen yaygın olarak kabul edilen görüş, MÖ. 8000-4000 yıllarında Orta Asya'da yaşayan Türkler tarafından atın evcilleştirip binek hayvanı olarak kullanıldığıdır (Tan,2015: 2). Atın sürati ve dayanıklılığı gibi sebeplerle ulaşımında kullanılması insanların yaşadıkları bölgeden daha uzak yerlere en hızlı şekilde gitmeleri mümkün hale gelmiştir. Türklerin göçebelikten yerleşik hayata geçmesiyle birlikte ise atlar belirli yerlerde kurulan çiftliklerde yetiştirilmeye ve eğitime başlanmıştır.

Orta Asya'dan Anadolu coğrafyasına göç eden Türk kavimlerinin yetiştirdikleri atlar kaynaklarda "Türkmen atı" adıyla geçmektedir. Türkmen atının kendine has belirgin özellikleri; orta ve hatta nispeten küçük boyda olması, başının biçimli ve küçük, kulaklarının kısa, yelelerinin sık ve uzun, göğüs sağrılarının güçlü olması olarak sıralanabilir. Bu vasıflara sahip Türk atının çevik ve dayanıklı olduğu bilinmektedir. Türkler atlarından bir kısmını üretim amacıyla damızlık olarak ayırdıktan sonra geri kalanını iğdiş ederlerdi. Yapılan uygulamadan maksat, atın daha güçlü olması, at neslinin korunması ve atın düşman eline geçmesinin engellenmesidir. Bu durum bile Türklerin ata verdikleri ehemmiyetin bir göstergesi sayılabilir. En eski dönemlerden itibaren Türkler her daim ata bu ehemmiyeti göstermekten kaçınmamışlardır. At yetiştirme geleneği ve ata verilen değer Selçuklular döneminde, Anadolu Beylikleri Döneminde ve Osmanlı Devleti Döneminde de artarak devam etmiştir (Halaçoğlu, 1991:29).

Osmanlı Devleti içerisinde atın haberleşme, ulaşım, üretim ve askeri alanlarda kullanılmış olması onu vazgeçilmez bir noktaya taşımıştır. Bunun gereği olarak at yetiştiriciliği ve at neslinin sağlıklı bir şekilde ıslah edilebilmesi amacıyla devlet her daim at çiftliklerinin açılması ve yerel üreticilerin teşvik edilmesi amacıyla belirli adımlar atmıştır. Böylece Osmanlı Devleti uzun yıllar boyunca var olan ihtiyacı ve talebi kendi iç dinamiklerinden sağlayabilmiştir.

2-OSMANLI DEVLETİ'NDE AT YETİŞTİRİCİLİĞİ:

Türkler tarih boyunca gerek göçlerde gerekse gerçekleştirdikleri savaşlarda atlardan büyük oranda yararlanmışlardır. Osmanlılarda atlı ordu yapılanmasının temeli sayılan Akıncılar, uzun yıllar boyunca devlete hizmet etmişlerdir. Daha çok devletin sınır bölgelerinde bulunan bu askeri yapılanma, ordunun gerçekleştireceği savaşlar öncesinde bölgenin keşfi için çalışır, yolları düzenler ve bir nevi savaş öncesi orduya gerekli ortamı sağlarlardı. Akıncı kuvvetleri ilk olarak Orhan Gazi zamanında kurulmuş ve sistemli bir yapıya kavuşmuştur. Bununla birlikte ve atçılıkta da önemli gelişme olarak aynı dönem itibariyle Sipahi Teşkilatı kurulmuştur. Osmanlı ordusunda yer alan atlı askerler daha çok sipahi olarak tanımlanır. I. Murat zamanında o dönemki Rumeli Beylerbeyi olan Timurtaş Paşa'nın da gayretleriyle süvari kuvveti olarak Sipahi Ocakları ve Eyaletler Askerleri olarak da tanımlayabileceğimiz Tımarlı Sipahiler oluşturulmuştur. Sipahi Ocaklarında bulunan askerler daha çok padişahın hassa askerleri olarak görev yapar ve devlet merkezine yakın aynı zamanda at yetiştirmeye uygun bölgelerde bulunurlardı. Tımarlı sipahiler ise daha çok hudutlarda düşman saldırılarını önleyecek şekilde konumlandırılmışlardır.

Devletin görevlendirildiği Tımar sahipleri kendilerine tahsis edilen bu bölgelerde hem zirai faaliyette bulunur hemde buldukları bölgenin güvenliğini sağlamış olurlardı. Bu kişilerin bilhassa at üretim ve ıslahı konusunda büyük görev ve sorumlulukları vardı. Eyaletlerdeki tımar sistemi sayesinde devlet ekonomi ve güvenlik açısından önemli kazanımlar elde ederken ordunun ihtiyacı olan binlerce süvariye çok çabuk bir şekilde organize edip ihtiyaçlarını karşılama imkânına kavuşuyordu. Özellikle Osmanlı Devleti'nin büyüme dönemlerinde ve kazanılan önemli savaşlarda Sipahi Ocakları ve Tımarlı Sipahiler çok önemli roller oynamışlardır. Örneğin; kaynaklarda Niğbolu Savaşı'nda Osmanlı ordusu içerisinde 40 bin, Mohaç Savaşında 166 bin kadar süvari bulunduğu kaydedilmiştir. Osmanlı ordusundaki süvarilerin sayısının 16. yüzyıl başlarında 200 bine kadar çıktığı bilinmektedir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde 17. yüzyılın ortalarında Rumeli'de 74 bin, Anadolu'da 90 binden fazla süvari bulunduğunu belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin büyük bir süvari gücüne sahip olması imparatorluk coğrafyasında at yetiştiriciliğine önem verilmesiyle açıklanabilir. (Dinçer, Yaşar, 2002: 315).

Osmanlı Devleti içerisindeki halkı genel olarak çiftçi-asker bir millet olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Bu yapı nedeniyle devlet gerek tarımsal faaliyette bulunmak gerekse askeri ihtiyaçları temin etmek için hayvan yetiştiriciliğine ayrı bir önem vermek zorunda kalmıştır. Yetiştirilen bu hayvanlar içerisinde elbetteki atların ayrı bir önemi vardı. Tarihsel kaynaklar incelendiğinde Osmanlı toplumunun hayvan yetiştiriciliğinde ve özellikle de at yetiştiriciliğinde oldukça mahir olduğu görülecektir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki ordularının büyük bir çoğunluğunun atlı birliklerden oluşması var olan bu yeteneğin göstergesi sayılabilir. Devletin büyümesi ile birlikte sonraki süreçte geliştirilen tımar sistemi ile kurulan Yeniçeri Ocağı gibi askeri yapılar da at yetiştiriciliğinin geliştirilmesini sağlaması açısından dikkate değerdir. (Şahin, 2022: 315).

Büyük bir orduya ve atlı birliğe sahip olan Osmanlı Devleti, özellikle klasik dönem olarak adlandırılan 14. ve 17. yüzyılı kapsayan devirlerde at yetiştiriciliğine büyük önem vermiştir. Bu dönemde ordunun önemli bir gücünü temsil eden ve atlı birliklerden oluşan tımarlı sipahiler, devlete ait çiftliklerde savaşa hazır şekilde asker ve at yetiştirirlerdi. Türk halkı at yetiştirmeyi bir "itibar göstergesi" olarak gördüğü için tımarlar dışında da at yetiştiriciliğine önem vermiştir.

Bununla birlikte ilerleyen süreçte saray ahalisinin, idarecilerin ve ordudaki askerlerin at ihtiyacının karşılanması amacıyla devlete bağlı bir çiftlik teşkilatı kurulmuştu. Bu teşkilat daha çok İstabl-ı Amire adıyla bilinmektedir. Kaynaklarda İstabl-ı Şehenşahi, "İstabl-ı Hümâyun" adlarıyla da anılan bu teşkilatın üst yöneticisi konumundaki kişinin ünvanı "Mîrahûr"du. İstabl-ı Amire teşkilâtının başta başkent İstanbul olmak üzere Anadolu ve Rumeli'nin pek çok bölgelerinde şubeleri bulunmaktaydı. Mezkûr şubelere bağlı olarak ise esb-kesân, yundcu ve taycı gibi muhtelif isimlerle at üretimine katkı veren eski ve yerli cemaatler grupları yani yetiştirme ocakları bulunmaktaydı.

Istabl-ı Amire teşkilatına bağlı bu yetiştirme ocaklarının temel işlevi İmparatorluk coğrafyasının farklı bölgelerinden uygun nitelikteki atları satın almaktır. Satın alınan bu hayvanlar belirli eğitimlerden ve tetkiklerden geçirilerek uygun hale getirilene kadar bu ocaklarda ıslah edilirlerdi. Yetiştirilen taylar, yeterli yaşa ve fiziki özelliklere ulaştıktan sonra has ahıra konulmak üzere başkente yollanırdı. Belirtilen bu hayvan tedarik sistemi Osmanlı Devleti için o derece ehemmiyet arz etmekteydi ki henüz 16. yüzyıl başlarına gelindiğinde devletin mirî statüye sahip geniş toprakları üzerinde yerleşik tebaadan yaklaşık bine yakın hanenin, “yund oğlanı” veya “taycı” olarak civardaki yüz yirmi kadar çiftlikte at yetiştirmekle görevlendirildiği ve böylelikle sisteme dâhil edildiği bilinmektedir. (Köksal, 2009: 335,336)

Köylüler de yetiştirdikleri atları belirtilen ocaklara dolayısıyla Osmanlı ordusuna satabilmek ve bu sayede kendi aralarında itibar kazanmak için adeta yarışmışlardır. Yapılan bu yetiştiricilik faaliyetleri yerel üreticiler arasında para getiren bir kazanç kaynağına dönüşürken, devlet içinse orduya at tedarik edebildiği bir memba olması hasebiyle oldukça değerlidir. Bu sayede de Osmanlı ordusu 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar binek hayvan ve nakliye ihtiyacını sorunsuz bir şekilde karşılamayı başarmıştır. (Emek, 2021: 29-30).

Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde devletin siyasi, askeri ve ekonomik değişkenleri içerisinde at yetiştiriciliğinin de ciddi bir gerilemeye maruz kaldığı aşikârdır. Yaşanan bu gerilemenin en önemli nedenlerinden biri olarak özellikle tımar sisteminin lağvedilmesi sayılabilir. Aynı zamanda sistem dâhilinde yer alan ve yukarıda da bahsi geçen ve Istılabl amire teşkilatı ile bağlantılı taycı, yundcu, bargiran-ı topkeşan cemaatleri gibi temel bazı yetiştiricilik ocak ve teşekküllerinin tasfiye edilmesi de gerilemenin diğer önemli bir nedeni olarak gösterilebilir.

Devlet mekanizması tımar sisteminin lağvedilmesi sonrasında süreç içerisinde etkisi azalan ve zamanla ortadan kalkan bu kaynakların yerine orduya tay tedarik edebilecek yeni ve daimi bir kaynağı maalesef ki oluşturamamıştır. Tedarik probleminin çözümüne yönelik III. Selim Döneminden itibaren saraya ait bazı yetiştiricilik çiftlikleri açılmış, II. Mahmud Döneminde bunlardan bazıları ordu atı üretimine hasredilmişse de yeniden organize edilen ordunun at ihtiyacı sorunu devletin askerî alandaki başlıca problemlerinden biri olarak varlığını 19. yüzyılın ilk çeyreği tamamlanana kadar korumuştur (Tan, 2023: 1901).

II. Mahmud, hayvanat çiftliklerini yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Söz konusu çiftlikler genel olarak “Hara” olarak adlandırılıyordu. İlk hara, 1815 yılında Eskişehir’de “Çifteler Çiftliği” adıyla faaliyete geçmiştir. Sultan II. Mahmud Döneminde kurulan bu çiftlikler kuruldukları bölgelerde ve civar beldelerde bulunan hayvanların nitelik ve nicelik olarak geliştirilmesi misyonunu üstlenmişlerdir. Bu zamanında kurulan haralar daha çok büyük malikânelere benzetilebilir.

Bu döneminden başlayarak, Bab-ı Seraskeri’de ordu ihtiyacının karşılamak için komisyonlar kurulmuş, ordu bünyesinde at yetiştirmek istenmiştir. Hayvanat ocaklarını düzeltme çareleri aranmış, nihayet Fransız haralarına benzer hara teşkilatı kurulması uygun görülmüştü.

Osmanlı Devleti’ndeki at yetiştiriciliği faaliyetleri devletin içinde bulunduğu siyasi sosyal ve ekonomik değişkenliklerle paralellik arz etmiştir. Devletin içerisinde çıkan isyanlar, uzun süren savaşlar, tımar sisteminin zayıflaması ve savaş stratejilerinin değişmesi gibi etmenler Osmanlı at yetiştiriciliği faaliyetlerini de olumsuz yönde etkilemiş ve at yetiştiriciliğinde bir gerileme yaşanmıştır. Bu olumsuzluğu ve gerilemeyi zirveye çıkaran olaylardan biri de 1853-56 yılları arasında gerçekleşen Kırım Savaşıdır. Savaş sırasında Osmanlı Devleti ile müttefiklik yapan devletler savaş nedeniyle getirdikleri atları geri götürmememişler ve makul fiyatlara Osmanlı ordusuna satmışlardır. Ordunun geniş çaplı bir alım gerçekleştirmesinden sonra yerel üreticilerden uzun süre at tedariki yapılmamıştır. Bu durum yerel üreticileri ve genel anlamda Osmanlı atçılığını olumsuz etkilemiş bir süre sonra da devlet at ithal eder bir konuma gelmiştir (Akay, 2019: 150).

Kırım Savaşı’nın getirdiği bir diğer farklılık ise Askeri Çiftliklerin kurulmaya başlamasıdır. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı’na kadar ordunun at ihtiyacını yerli üreticiler ile devlete bağlı beyliklerin yetiştirmiş olduğu atlardan karşılayabilmiştir. Devlet bu sayede dışarıya bağımlı olmadan ihtiyacı olan atı kendi iç kaynaklarından edinebilme şansına erişmiştir.

Ordunun at ihtiyacını karşılayan yerli üretici içinse at yetiştiriciliği bir itibar göstergesi ve önemli bir gelir kaynağıydı. Kırım Savaşı'ndan sonra ise bu durum değişmeye başlamış ve Osmanlı Devleti, müttefiki olduğu devletlerden uygun fiyata çok sayıda hayvan alma yolunu tercih ederek ordu ihtiyacını bu yöntemle gidermeye çalışmıştır. Belirtilen yöntemin tercih edilmesi sonrasında devlet uzun bir süre at ihtiyacı hissetmemiş böylelikle yerli üretici elinde kalan atları satamamış ve bu durum da önemli maddi kayıp yaşanmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda bu tercih ülkede atçılığın gerilemesini, nitelikli hayvan sayısının azalmasını ve ilerleyen süreçte devletin hayvan ihracatına mecbur kalması gibi sorunları beraberinde getirmiştir.

Zamanla hayvan ihtiyacının ihraç edilerek karşılanmaya çalışılması ve gün geçtikçe artarak devam etmesi devletin büyük maddi zararlara uğramasına sebep olmuştur. At ihracatının en büyük giderlerden biri olması devlet hazinesini de gittikçe zorlar bir boyuta gelmiştir. İşte bu olumsuz durumdan kurtulmak isteyen devlet idarecileri at ihracatının tekrar iç piyasadan sağlanması için çalışmalar başlatmış ve bu amaçla "Dâr-ı Şurâ-yı Askeriye" adıyla bir kurul oluşturup görevlendirmiştir.

Söz konusu kurulun çalışmaları sonrasında sorunun çözümü için devletin orduya nitelikli hayvan üretecek askeri çiftliklerin kurulması gerektiği sonucu çıkmıştır. Devlet yetkilileri Çifteler Çiftliğini örnek alacak şekilde askeri çiftlikler kurulması konusundaki kararı 23 Kasım 1863 tarihinde onaylamıştır. Kurulması düşünülen çiftlikler sayesinde hem orduya at üretilmiş olacak hemde çiftliğin kurulduğu bölgenin hayvanlarının ıslahı sağlanarak hayvancılık ilerleyecek, aynı zamanda bölge halkının istihdam edilmesi sağlanacaktır. Askeri çiftliklerin kurulması çalışmalarına derhal başlanmıştır. Çiftliklerin kurulacağı yerlerin tespit edilmesi ve mali kaynakların oluşturulması akabinde dördüncü ordu bölgesinde Sultansuyu, beşinci ordu bölgesinde Çukurova (Anavarza) ile Elhamra, altıncı ordu bölgesinde Veziriye ve daha sonra yerini alacak olan Harbine adında askeri çiftlikler kurulmuştur.

Mezkûr çiftliklerin kurulmasına temel teşkil eden Çifteler Çiftliği'nin ise üretim kapasitesi artırılmıştır. Çifteler Çiftliği Eskişehir, Sultansuyu Çiftliği Malatya, Çukurova (Anavarza) Çiftliği Adana, Elhamra Çiftliği Halep, Veziriye ve Harbine Çiftlikleri ise Bağdat'ta bulunmaktadır.

Askeri çiftliklerin kurulması sonrasında ülkedeki hayvan üretimi askeri yapının kontrolü altına girmiştir. İlerleyen zamanlarda bu askeri çiftliklerden sonra kurulan haralar bu kontrolün Hara-yı Hümayun Nezareti'ne, haralardan sonra oluşturulan remont ve aygır depoları da Harbiye ve Ziraat Nezaretlerine geçmesini sağlamıştır (Ruşen, 2018: 12-13).

Osmanlı Devleti 1877-1878 yıllarında cereyan eden ve 93 harbi olarak da bilinen Osmanlı-Rus Harbi'nde ağır bir yenilgiye uğramıştır. İmparatorluğun savaşı kaybetmesinin en önemli nedenlerinden biri de cephede yeterli sayıda ve kalitede hayvan bulunmamasıdır. Bu sorunun nihayete kavuşabilmesi amacıyla askerin ihtiyacı olan hayvanların ordu içerisinde yetiştirmesi yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Bu amaca yönelik Seraskerlik Makamının idaresinde, özellikle at ve ihtiyaç duyulan diğer hayvanların yetiştirilmesi, cinslerinin ıslah edilmesi ile ilgili çalışmalar yapmak üzere modern haraların oluşturulmasına karar verilmiştir. Aslında 1826'dan 1878'e kadar olan dönemde 10 kadar Hara İdaresinin bulunduğu ve tam anlamıyla, kayıt altına alınmadığı bilimektedir.

Savaş sonrasındaki bir düzenleme olarak değerlendirilebilecek olan bu kararın pratiğe geçirilmesine yönelik ilk adım Eskişehir'de bulunan ve uzun yıllar boyunca orduya at ve diğer hayvanları temin eden en önemli kaynak durumunda olan Çifteler Çiftlikât-ı Hümayununun, Haraya dönüştürülmesi olmuştur. Söz konusu karar Meclis-i Vükela tarafından alınan ve 10 Mayıs 1888 tarihli müzakere tutanağı ile kayıt altına alınmış ve resmîyet kazanarak Çifteler Çiftliği, resmî olarak Hara-yı Hümayûn statüsüne yükselmiştir.

Ordunun ihtiyacının karşılanabilmesi amacıyla cins at ırklarına mensup, daha fazla sayıda hayvan yetiştirilebilmesi için yeni haraların tesis edilmesi gerektiği değerlendirilmiştir. Kurulacak yeni haraların gerek inşası, gerekse bu haralara getirilmesi gereken kaliteli damızlık hayvan ihtiyacının tedarik edilmesi gibi çalışmaların tek elden ve kontrollü bir şekilde yapılabilmesini sağlamak amacıyla “Hara-yı Hümâyûnlar Nezareti” kurulmuştur.

Oluşturulan bu yeni Nezaretin başına Teftiş-i Askerî Komisyonu üyesi ve Baytar Heyet-i Daimesi Başkanı Muzaffer Paşa atanmıştır. Çifteler Çiftliği'nin Harayı Hümâyûna dönüştürülmesi sonrasında çiftlikte ziraatla ilgili faaliyetlere devam edilmekteydi. Bununla beraber asıl kuruluş amacı olan hayvan cinslerinin ıslah edilmesi ve kullanım amaçlarına göre tercih edilen cinslerde hayvanların yetiştirilmesi işine daha fazla ağırlık verilmiştir. (Gedik, Kolay, 2023: 2563-2564).

Harayı Hümâyûna dönüştürülen bu yeni yapının Çifteler dışında Mahmudiye, Hamidiye, Aziziye (Esenbel), Tatar Höyük (Ertugrul), Mandıra, Eminekini, Ağidere ve İhsaniye bölgelerinde de şubeleri açıldı. Ayrıca Kütahya kışlak olarak kullanılan da bir şubesi bulunmaktaydı. (Köksal, 2009: 342)

Sultan Abdülhamid ordunun ihtiyacı olan nitelik nicelikteki atların yetiştirilmesi konusundaki çalışmalarına tahta geçmesinden kısa bir süre sonra başlamıştır. Sultan Abdülhamid ilk iş olarak İstanbul'da numune bir hara kurma çalışmalarına başlatmıştır. Vilayetlere gönderilen bir yazıda 1.50 cm irtifada bulunan aygırlar ile kısrakların başkente gönderilmesi konusuna değinilmiş ve bu konuda bir irade buyurmuştur. İradenin muhatabı olan Vilayetlerin bazılarında yazıya kısa süre içerisinde cevap verdiği görülmektedir. Örneğin; Kosova, Adana, Ankara, Cezire-i Bahr-i Sefid, İşkodra, Tırhala, Manastır, Selanik ve Konya vilayetlerinden gelen cevabi yazılarda belirtilen özelliklerde ve irtifada at bulunmadığı ifade edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid konunun ehemmiyetine binaen yeniden bir irade buyurmuş ve bu seferki yazıda her bir vilayetin kendi sınırları dâhilindeki en yüksek irtifalı atlardan 2'şer aygır ile 4'er kısrağın Başkente gönderilmesini emredilmiştir.

Çiftlikat-ı Hümâyûn Nazırı Muzaffer Bey, başkente kurulacak bu haranın başlangıç masrafını karşılayabilmesi adına tıpkı Avrupa devletlerinde olduğu gibi bu numune harada yetişecek beygirlerin İstanbul'dan taşraya belli bir miktar karşılığında satılması yönünde görüş belirtmiştir. Bu düşünceye göre beygirlerin mevcut değerlerinin %50'si oranındaki bir fiyatla nakil ve satışının gerçekleştirilmesi yeterli olacaktır. Nakil ve satış işlemlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için aygır ve kısraklardan anlayan bir komisyonun kurulması ve bu uygulamada taşradan alıcı olanlara, satışı gerçekleşen beygirlere ait evrak ve ruhsat düzenlenerek işlemlerin kayıt altına alınması gerektiği vurgulanmıştır.

Projenin hayata geçmesi halinde Der-sadette kurulması düşünülen bu Numune Haranın masrafları devlet hazinesine herhangi bir yük olmadan karşılanması sağlanacaktır. Nazır Muzaffer Bey'in bu teklifinin temeli Fransa'ya dayanmaktadır. Fransa da var olan uygulama sayesinde devlet miri haraları için %50 kar payı ile hayvan tedarik ederek ciddi bir gelir elde etmiştir. Uygulamanın Osmanlı özelinde hayata geçirilip geçirilmeyeceği gönündeki son karar Padişaha aittir.

Sultan II. Abdülhamid, kurulacak numune hara için sadece Osmanlı coğrafyasından değil aynı zamanda yurtdışından da aygır alımı yaptırmıştır. Örneğin; Haziran 1884'lerde Almanya'da bulunan Huber Paşa tarafından devlet adına satın alınan 20 kadar aygırın başkente göndermek üzere Odesa Limanı üzerinden nakli sağlanmıştır. Satın alınan aygırların problemsiz bir şekilde İstanbul'a ulaşabilmesi amacıyla Huber Paşa'nın Muavini Erkan-ı Harbiye Binbaşlarından ve Yaveri Tevfik Bey görevlendirilmiştir (Erdem, 2018: 331-334).

At ithalatının yanı sıra Anadolu'da atların üreme ve ıslahını sağlamak amacıyla 19. yüzyıl boyunca kurulan Çifteler Hara-yı Hümâyûnu dışında yerli ve yabancı atlardan saf kan ya da melez at üretiminin yapılmış, sarayın ve özellikle ordunun at ihtiyacını karşılamak amacıyla Malatya'da Sultan Suyu, Bağdat'ta Veziriyye Çiftliği ve Adana'da Çukurova Çiftliği Hamra Haraları kurulmuştur (Ertugrul, 2015: 502).

Bu haraların kurulmasıyla birlikte II. Abdülhamit'in 1892 tarihli bir iradesine değinmekte fayda vardır. Osmanlı Padoşahı vilayetlere gönderilen iradesiyle damızlık atların at yetiştiriciliği ile ilgili bölgelere sevkinin önemine değinmiştir. Zira 1879 yılında yürürlüğe giren İdare-i Umumiye Nizamnâmesi'nin ilgili maddelerinde yerli ırkların at yetiştirme bölgelerine gönderilecek damızlık atlar yoluyla ıslah edilmesine değinilerek nizamname hükümlerine uyulması istenmiştir. Buna rağmen iradenin gönderildiği 1892 yılına kadarki süre içerisinde damızlık uygulaması ile ilgili idari ve hukuki bir düzenleme yapılmaması da ilginçtir.

Sultan II. Abdülhamit mezkûr iradesiyle mevcut damızlıkların ya da bu tarihten sonra satın alınacak damızlıkların yerel üreticilere verilmesini sağlayacak hükümlerin belirlenerek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. İradenin uygulanabilmesini sağlanabilmesi amacıyla Seraskerlik Makamı bünyesinde özel bir heyetin görevlendirilmesi uygun bulunmuş ve Baytar Heyet-i Daimesi oluşturulmuştur. Oluşturulan heyetin başkanlığına ise Teftiş-i Askerî Komisyonu'ndaki görevi devam etmekte olan Muzaffer Paşa getirilmiştir.

Oluşturulan Baytar Heyet-i Daimesi, 1892 tarihli irade ve ilgili nizamname gereği Macaristan'dan satın alınması kararlaştırılan damızlıkların, eskiden beri at yetiştiriciliği ile uğraşan yerel üreticilere ulaştırılması ile yükümlüdür. Devlet tarafından dağıtılacak damızlıkların muayeneleri belirtilen heyet tarafından yapılacak ve bu vesileyle oluşturulacak merkez kayıtları da yine heyet üyeleri tarafından tutulacaktır. Söz konusu hayvanların nizamnamenin dördüncü maddesi gereğince öncelikle Çerkez göçmenlerin yoğun olduğu İzmit, Adapazarı, Bursa, Eskişehir ve Söğüt gibi merkeze yakın bölgelere gönderilmesi uygun görülmüştür. Uygulamanın beklenen faydayı vermesi halinde Halep, Adana, Ankara, Sivas, Konya, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Erzurum, Musul ve Bağdat gibi at yetiştiriciliğinin yaygın ve köklü olduğu bölgelerde daha da yaygınlaştırılması esas alınmıştır.

Osmanlı ordusunun son dönemde gerçekleştirdiği savaşlarda maruz kaldığı en ciddi problemlerden biri de ordunun intiyacını karşılayacak nitelik ve nicelikte hayvan özellikle de at sağlanamaması idi. Tüm çalışmalara ve yasal düzenlemelere rağmen bu sorun tam anlamıyla giderilememiştir. 20. Yüzyıl sonlarına gelindiğinde askeri bir girişim olarak değerlendirilebilecek olan "Remont Teşkilatı" oluşturulmuştur. Söz konusu teşkilat Harbiye Nezareti çatısı altında kurulmuş olup, en önemli işlevi orduya gönderilecek atların remont depolarına alınıp yetiştirilmesi ve gerekli eğitimler verildikten sonra orduya gönderilmesidir.

1897 yılında Seraskerlik Makamı bünyesinde Serasker Rıza Paşa, Hassa Ordusu Müşiri Rauf Paşa, Tophane-i Amire Müşiri Zeki Paşa ve diğer bazı üst düzey askerî yetkililerin yer aldığı Bir Askerî Komisyon oluşturulmuştur. Mezkûr komisyon tarafından bir reform reform programı oluşturulmuş ve bu program dört ana madde üzerine bina edilmiştir. Bunlar; vergilendirme, askerî çiftlikler, remont teşkilatlanması ve teşvik uygulamaları olarak özetlenebilir. Askerî komisyonun gerçekleştirdiği görüşmeler ve yaptığı tetkikler sonrasında ordunun hayvan sorununun çözümüne ilişkin bu başlıklar altında belirlediği esaslar, bir rapor ile Padişah II. Abdülhamit'e sunulmuş venihayerinde Meclis-i Vükelâ'daki müzakere sürecinin ardından 30 Mart 1899 tarihli irade ile onaylanmıştır (Tan, 2015: 27-28).

İlerleyen süreçte belirli nedenlerle bu çalışmalar akamete uğradı ve beklenen sonuçlar elde edilemedi. Meşrutiyet hükümetinin yönetimi ele almasından bir süre sonra da haralar lağvedildi, hayvanları satıldı. Çiftlik arazileri kısmen elden çıkarıldı. Mesela, Çifteler Harası 1910 da kapatıldı, hatta Çukurova Harası 1912 de 75 yıllığına bir Fransız Şirketine kiralandı. Bu talihsiz karar haraların masraflarından kurtulmak, haralardaki mevcut hayvanları satarak hazineye gelir sağlamak niyetinde olan Maliye Nazırı Cevat Beyin ısrarıyla alındı ve uygulandı.

Bir süre sonra yapılan yanlışlık anlaşıldı. Çiftlikleri kapatmaktansa ıslah etmenin daha doğru olacağı söylenmeye başlandı. Yönetim bir süre sonra at yetiştiriciliğini yeniden canlandırma düşüncesine girdi ve bu amaçla komisyonlar oluşturuldu. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Remont Teşkilatı kurulması emrini verdi. 1911 de kurulan Remont Teşkilatının başında Remont Müfettişliği vardı ve her vilayette daimi komisyonlar kurulmuştu.

Bu komisyonlar halktan at satın alıyor, Remont depolarına gönderiliyordu. Gönderilen bu atlar da ordu ihtiyacına uygun hale getirilmek üzere eğitiliyordu (Emiroğlu, Yüksel, 2003: 165). Söz konusu Remont Bölükleri Hara İdaresi çatısı altında yapılandırılmış ve orduya hayvan yetiştirilip tedarik edilmesi ile ilgilenmiştir. Ordunun hayvan tedarikine olan ihtiyacı yıllık 20-30 bin kadardır. Ancak bu girişimlerde maalesef ki beklenen sonucu veremedi. Zira sonraki dönemlerde yapılan savaşlar ve devletin yaşadığı iç karışıklıklar neticesinde istenilen başarılar tam anlamıyla elde edilemedi. (Erdem, 2018: 332).

3-ADAPAZARI'NDA AT YETİŞTİRİCİLİĞİ FAALİYETLERİ:

Adapazarı bölgesi tarihsel süreci boyunca gerek tarihi gerekse yer aldığı coğrafi konum itibariyle her daim önemli bir mevki de yer almıştır. Söz konusu mevki Osmanlı Devleti'nin var olduğu dönemde de geçerliliğini korumuştur. İstanbul'a yakın olması ve başkent in ihtiyaçlarının karşılandığı bir bölge olması bu konumu sağlayan en önemli etkenlerden biridir. Başkent in ihtiyaçlarının başında yer alan tarımsal ve hayvansal ürünler ile ordunun ihtiyacı olan kerestenin üretiminin bölgedeki ormanlardan sağlanması sayılabilir. Tüm bu faaliyet kolları aynı zamanda ekonomik bir zenginlik olarak da görülebilir. Zira bu zenginlikler sayesinde hem Adapazarı ve çevresinin daha da gelişmesi hem de halkın istihdamı sağlanmıştır. Zaman içerisinde yaşanan idari ve mali gelişmeler, nüfusun artması gibi sebeplerle bu ekonomik zenginliklerde süreç içerisinde sekteye uğramış ve unutulmaya yüz tutmuştur.

Adapazarı'nda unutulmuş zenginliklerden biri de At yetiştiriciliğiydi. Adapazarı'nda bir program dâhilinde ve devlet tarafından halka aygır ve kısrak verilmek yapılan bir faaliyetti. Osmanlı döneminde bu konu o derece de önemli idi ki, devlet dağıttığı atların ve onlardan olan tayların, ilçelere at sahiplerine kadar ayrıntılı olarak listelenmiştir. Bu konu aynı zamanda halk için yeni bir gelir kaynağı demektir (Sofuoğlu, 2007: 111).

Adapazarı 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde at yetiştiriciliğinde önemli merkezlerden biri haline gelmiştir. At yetiştiriciliği faaliyetleri Adapazarı'nda uygulanan program dâhilindeki bir aktivite idi. Osmanlı Devleti başta Arap ve Macar cinsi aygır ve kısrakları olmak üzere üretim ve ıslah çalışmaları için birçok cinsten atı var olan çiftliklere ve yerel üretici konumundaki halka dağıtmıştır. Devlet böylelikle at ıslah ve üretiminde ön ayak olmaya çalışmıştır. Anadolu'ya has atlarında kalitesinin ve veriminin artırılması için zaman zaman ehlileştirme çalışmaları da yapıyordu. Osmanlı Devleti içerisinde bazı bölgelerde olduğu gibi Adapazarı'ndaki çiftliklerde at ırklarının daha kaliteli düzeye çıkması için yapılan çalışmalarda kullanılmıştır.

Cins atların yetiştirilip ordu ihtiyacının sağlanabilmesi için 1892 senesinde Macaristan'dan bazı atlar getirilip veterinerler kontrolünde Adapazarı'nda at yetiştiriciliği ile uğraşan ailelere verilmiştir. Adapazarı'nda yapılan bu faaliyetler devlet yetkilileri tarafından sürekli denetleniyordu. 26 Ekim 1894 tarihinde at neslinin ıslahı için Adapazarı kazasında icra edilen tecrübenin denetimine mahalline gönderilecek olan komisyona daimi baytar heyeti üyelerinden Binbaşı Rüşdü Efendi seçilmişti (BOA, BEO,503/37673). 23 Nisan 1895 tarihinde ise Adapazarı kazasına gönderilen atların teftiş ve sorumluluğuna gönderilen Haydar Bey'e gereken yardım ve kolaylığın gösterilmesi isteniyordu (Narin, 2014: 132).

Osmanlı ordusunun ihtiyacının karşılanabilmesi için devlet tarafından ithal edilen atların bir kısmı da Adapazarı bölgesine sevk edilmiştir. Atların sevk edildikleri bu yerlerde çoğaltılıp ıslah edilmesine çalışılmıştır. İncelenen 1894 tarihli bir arşiv belgesinde söz konusu çalışmalarla ilgili değerli bilgiler yer almaktadır. Belgeye göre devletin ithal etmiş olduğu çeşitli cinslerde 16 adet aygır ve kısrak üretim ve ıslah çalışmaları için Adapazarı bölgesindeki yerel üreticilere dağıtılmıştır. İlgili sevk işleminin gerçekleşmesi için gerekli olan 6 bin liranın ise 1894 yılı bütçesinden karşılanmasının istendiği belgeye dair başka detaydır.

Kaynaklar incelendiğinde Adapazarı bölgesindeki at üretim ve ıslah çalışmalarının düzenli bir hale getirilip denetim altına alınmaya çalışıldığı görülecektir. Örneğin; bu amaçla Adapazarı bölgesine bir araştırma komisyonu dahi gönderilmiştir. İlgili komisyon bölgedeki üretim ve ıslah çalışmalarına yönelik raporlar düzenlemiştir. Düzenlenen raporlara göre, Adapazarı'na gönderilen 16 adet attan ilk mahsul olarak 31 tay dünyaya gelmiş ve bu taylar İstanbul'a gönderilmiştir.

Devlet, Adapazarı'nda ve imparatorluğun diğer bölgelerinde at ıslah ve üretim çalışmalarını yaygınlaştırarak hem ordunun var ihtiyacının karşılanmasını hedeflerken aynı zamanda dışa bağımlılık anlamına gelen yurt dışından at ithalatının azaltılmasına çalışmıştır. Böylece genelde ülke özelde ise bölge ekonomisine katkı sağlayarak istihdamı arttıracakı düşünülmüştür.

28 Eylül 1894 tarihli bir belgeden Adapazarı'na gönderilen aygır ve kısrakların nasıl sınıflandırıldıkları, ırkları, hangi ırklarla çiftleştirildikleri ve orduda kullanılabilmeleri için ne gibi bir eğitime tabi tutulduklarının tespiti için bölgeye bir heyet gönderildiği anlaşılmaktadır.

Belgeye göre söz konusu heyet Dâimi Baytar Heyeti üyelerinden Binbaşı Rüşdü Efendi, Halkalı Ziraat Baytar Mektebi Müdür-ü Sâni ve Fen Muallimi Esterati Efendi, Zabitân-ı Sıhhiye Müfettişi Mösyö Fiyater ve Zabitân-ı Sıhhiye-i Hayvaniye Komisyonu üyelerinden Kaymakam Hüsnü ve Haydar Bey den oluşmaktadır. Bununla birlikte mezkûr heyetin uygun bir maaş ve harcırahla Adapazarı'na gidiş ve dönüşlerinin sağlanması, maaş ve harcırah miktarlarının Heyet-i Baytariye bütçesinden karşılanmasının buyrulduğu belgeye ait diğer bir bilgidir. (Keskin, 2020: 91).

Atların uygun şekilde bakımının sağlanması ve amacına uygun olarak yetiştirilmesi için yayımlanan nizamnamenin içeriği de göz önüne alınarak kazada bulunan hayvanların ve doğumlarından elde edilecek tayların bakımına yardım etmek amacıyla tabip baytarlardan Baytar Kolağası Nuri Efendi bölgeye tayin edildi. Nuri Efendi'nin gayretleri sonucunda kazada önemli çalışmalar yapıldı ve bazı başarılar elde edildi.

Örneğin Bu çabalar sonucunda 1894 senesinde burada otuz at yetiştirildi. Yerli atların eşkâlleri baytar memuru tarafından cetvellere işlenerek bir mazbata ile birlikte Seraskerlik aracılığıyla Sadaret Makamına iletilmekteydi. Kısa zamanda alınan bu başarının gazeteler yoluyla ilan edilmesi için durum Dâhiliye Nezaretine de bildirildi.

Dönemin basını da at ıslahının önemine değinerek ıslah çalışmalarının derhal yapılması gerektiğine vurgu yapmaktaydı. İlgili yayınlarda yerli kısrakların gittikçe temel özelliklerini kaybettiklerine bahisle atların güç ve kuvvetten düştüğü belirtildi. Bu durumun önüne geçilebilmesine dair makaleler yayımlandı. Makalelerde at neslinin ıslah edilmesi için en önemli adım kuvvetli yabancı kısraklar ile Arap atlarının çiftleştirilmesi olduğu belirtilmekteydi. Bu projenin gerçekleşmesi için Osmanlı idaresinde bulunan hükümetler de uzun seneler boyunca teşebbüslerde bulunmuşlardı. Mesela, 1892'de Padişahın emriyle Macaristan'dan at getirilerek baytar müfettişleri marifetiyle Adapazarı ahalisinden hayvan yetiştirmekle meşgul olanlara aygır ve kısraklar verildi. Bununla birlikte Çifteler Çiftliği'ne de lüzumu kadar aygır alındı. At neslinin ıslah edilebilmesi ve bu alanda başarı sağlanması amacıyla Müfettiş-i Umumiye sıfatıyla Şehremaneti Mülhakatı Umur-ı Baytariye Müfettişi Miralay Haydar Bey'in başkanlığında baytar zabitanın oluşması bir heyet teşkil edildi (Şahin, 2022: 315).

Yerli ırkların ıslah çalışmalarının merkezlerinden biri de Adapazarı Kazası'nda yapılmıştır. Bu çerçevede bölgeye atlar sevk olunmuştur. Islah çalışmalarının Adapazarı özelinde ilk defa yapıyor olmasının neden olduğu tecrübesizlik sonucu iki hayvan kısa sürede telef olduğu bilinmektedir. Heyet-i Daimi tarafından 1893 yılında gerçekleştirilen teftiş sonrasında ölümlerin artmasını önleyebilmek için söz konusu hayvanların devlet tarafından yetiştiricilerin ellerinden alınarak daha ehil kişilere ve devlet idarelerine teslimine karar verilmiştir.

Bu kararın bir yansıması mahiyetinde Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'nin teklifi de dikkate alınarak atların zabita-i sıhhiye-i baytariye uygulamaları için bir tecrübe merkezi konumunda olan Hüdavendigâr numune tarla ve çiftliklerine sevki karara bağlanmıştır. Buna rağmen alınan bu sevk kararı çeşitli sebeplerle pratiğe geçirilememiştir.

Bununla birlikte Adapazarı'ndaki ıslah ve üretim uygulamasının takibi ve kontrolü açısından Heyet-i Daime baytarlarından Kolağası Nuri Efendi bölgeye gönderilmiştir. Nuri Efendi'nin bölgeye gelişi uygulamanın seyri açısından oldukça önemlidir. Zira bu dönemden sonra hayvanların ıslah ve bakım çalışmalarına daha çok dikkat edilmiştir.

Adapazarı uygulaması özelinde üretilen ilk taylara ilgili nizamnameye göre devlet tarafından el konuluyordu. 1894 yılında elde edilen 31 adet tay ayrıntılarıyla ilgili cetvellere ve eşkâl defterlerine işlenmiş ve bunlar İstanbul'a gönderilmişlerdir.

Adapazarı'nda icra edilen söz konusu uygulama Orman ve Ziraat Nezareti'nce de takibat altına alınmıştır. İlk mahsüller olan taylara ait bilgilerin yer aldığı eşkâl cetvelleri başkente gönderilmiştir. Söz konusu cetvellerin ulaşmasından sonra Nezaret, Adapazarı'ndaki tecrübenin nasıl faydalar sağladığını görebilmek, eksikliklerini tespit edip düzeltilmesi sağlamak için Heyet-i Daime üyelerinin de dâhil olacağı bir komisyon kurulmasını istemiştir. Komisyonun yapacağı teftişler sonrasında elde edilen verilerle ilgili bir rapor düzenlenmesi ve kendilerine gönderilmesi de ayrıca talep edilmiştir.

Tarihler 1895'i gösterdiğinde ise Adapazarına gönderilen ithal damızlıklardan çoğaltılan atların sayısının bir hayli arttığını görmekteyiz. Örneğin bölgedeki kısarak sayısı bile 500 den fazladır. Bununla birlikte damızlık Macar atlarının çok büyük bir çoğunluğu hastalık gibi çeşitli sebeplerle telef olmuştur. Mesela, dişi damızlıkların sayısı 6'ya erkek damızlıkların sayısı ise 3'e kadar düşmüştür. Aygır ayısındaki bu azalma nedeniyle sonrasında iade edilmek üzere Eskişehir'deki Çifteler Çiftliğinden 10 aygırın gönderilmesi kararlaştırılmıştır.

Adapazarı'na yapılacak mezkûr sevkiyatın sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi, gönderilecek aygırların seçimi gibi işlerin sorumluluğu için Adapazarı Şehremaneti Baytar Müfettişlerinden Haydar Bey görevlendirilmiştir. Müfettiş bey nizamname hükümlerine riayet etmiş ve bölgedeki memurlarında desteğiyle sevkiyatın sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamıştır. Aynı zamanda gönderilen hayvanların işin ehli olan kişilere dağıtılması işini de halletmiştir.

Adapazarı'na Çifteler Çiftliğinden yapılan sevkiyatın başarılı bir şekilde gerçekleşmesi ve üstün gayretleri nedeniyle Haydar Bey ödüllendirilmiş ve umumi müfettiş ünvanıyla Adapazarı tecrübe uygulamasının başına getirilmiştir. Haydar Bey'in göreve başlaması sonrasında tecrübe uygulamasının önemli bir ivme kazandığı görülmektedir. Projenin geliştirilebilmesi için de önemli kararlar alınmıştır. Örneğin, 1895 yılı Kasım'ında bölgeye gönderilen damızlıklarla bunlardan hâsıl olan tayların barındırılması ve bakımının sağlanması için ayrı ayrı depoların açılmasına karar verilmiştir.

Adapazarı tecrübe uygulaması bölgede at yetiştiriciliği ile uğraşan kişiler ve bölgenin ileri gelenlerinin dikkatini çekmiştir. Bu kişiler uygulamaya maddi olarak destek vermek istedikleri belirtmişlerdir. Elde edilen üretim başarısından sonra Seraskerlik Makamı başarının devamlı hale gelebilmesi için yeni bakım depolarının ve yapıların inşa edilmesini düşünmüştür. Devlet tarafından inşa edilmesi düşünülen yeni yapılar ve depolar için ve buralarda barınacak hayvanlarının iaşelerinin sağlanabilmesi amacıyla ekonomik bir kaynak arayışına girilmiştir.

Bu barınma ihtiyacına binaen 1895 yılında Seraskerlik Makamı tarafından Adapazarı'na yakın bir mesafede yer alan "Sülük Çiftliği'nin tahsisi istenmiştir. Bahse konu çiftlik Şurayı Devletin de olumlu görüşü doğrultusunda ve 8 Kasım 1895 tarihli iradeye de istinaden Çifteler Çiftliği adına tapuya bağlanarak çiftlik arazisine dâhil edilmiştir. Bu yapıdan elde edilecek gelirlerin de Adapazarı'nda yapılacak yeni ve binaların inşasına ve sürekli masrafları için kullanılması karara bağlanmıştır.

Adapazarı'ndaki tecrübe uygulamasından 1895 ve 1896 yıllarında önemli sayıda tay hâsıl olmuştur. Örneğin, 1895 yılında 28 adet, 1896 yılında ise 112 adet tay dünyaya gelmiş, bu taylara ait veriler ayrıntılarıyla eşkâl cetvellerine işlenerek Müfettiş Haydar Bey tarafından merkeze gönderilmiştir (Tan, 2015: 30-32).

Bununla birlikte At neslinin ıslahı ve teksiri için Adapazarı, Aziziye ve Haymana kazaları ahalsinin kısırklarıyla icra-yı mukarenet (çiftleşme) etmek üzere Çifteler Çiftliğinden sevk olunan masrafları ve görevli memurların yevmiyeleri olarak çiftlik sandığından harcanan 29 bin kuruşun Orman ve Maadin ile Ziraat Nezareti bütçesinde karşılığı bulunmadığı için ödenmediği ve bu durumun nihayete kavuşması talep edilmiştir.

Adapazarı, Aziziye ve Haymana kazalarına Çifteler Çiftliğinden sevk edilen aygırlar için sarf edilen 29 bin kuruşun bir defaya mahsus olağanüstü masraf kaleminden karşılanması öngörülmüş ancak bütçeye ilavesinden başka bir seçenek bulunamamıştır (Gümüşsoy, 2020: 87-88).

Seraskeriye Makamından Dâhiliye Nezaretine yazılan 3 Nisan 1895 tarihli bir yazıda, bölgede yetiştirilen atların 4. kez doğum yaptıklarına dair bilgiler yer almaktadır. At yetiştirme faaliyetlerinin bir yansıması olarak Adapazarında bulunan halka talepleri üzerine 16 adet at dağıtılmıştır. Dünyaya yeni gelen taylarla birlikte Adapazarı'nda bulunan atların sayısı nicelik olarak bir hayli artmıştır. Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen bölgedeki damızlık aygırların ihtiyaca yeterli gelmeyeceği, bu yönde tedbir alınması ve Çifteler çiftliğinden 10 çift aygırın daha Adapazarı'na gönderilmesine karar verilmiştir.

Serasker Rıza Paşa'nın imzasını taşıyan ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir başka yazıda, Adapazarına yeni aygırların gönderilmesi meselesinin sorumluluğunun Zabitan-ı Sıhhiye-i Hayvaniye Komisyonu azalarından olan Şehremaneti Müfettişi Kaymakam Haydar Bey'e verildiği belirtilmiştir. Haydar Bey'e bu sorumluluğu yerne getirmesi esnasında gerekli tüm yardım yardım ve kolaylığın gösterilmesi istenmiştir.

Yardım meselesine dikkat çekilen ve gerekli bilgilendirmelerin yapıldığı İzmit Mutasarrıflığına gönderilen 23 Nisan 1895 tarihli bir yazı dikkat çekicidir. Mezkûr yazıda Müfettiş Haydar Bey'in riyaseti altında seyyar bir komisyon kurulması ve bu komisyonunda görev yapacak kişilere gerekli ödemelerin yapılması gerektiği belirtilmiştir. yazıyla tebliğ edilmesi bir başka husustur. Ayrıca komisyonunda yer alacak üyelere ödenecek yolluk ve yevmiyelerin Ziraat Bankası Islahat-ı Hayvaniye kaleminden ödenmesi emredilmiştir.

İncelenen arşiv belgesinden Eskişehir'deki Çifteler Çiftliğinden Adapazarı bölgesine 10 çift damızlık aygırın sevk edilmesinin Adapazarı İdare Meclisince hoş karşılandığı görülmektedir. İdare Meclis üyeleri toplanarak bu husustaki hoşnudiyeti belirten 25 Nisan 1895 tarihli bir teşekkür yazısı kaleme almışlar ve bu yazıyı İstanbul'a göndermişlerdir.(BOA, Y.MTV, 121/46, 1-2).

Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey başta olmak üzere, Adapazarı Belediye Reisi İsmail Bey, Adapazarı Naibi İbrahim Hıfzı Bey, Mal Müdürü Salih Şevket Bey, Tahrirat Kâtibi Rıza Bey, Rum murahhasa vekili ve diğer meclis üyeleri de belirttiğimiz bu toplantıda hazır bulunmuşlardır. Adapazarı'na daha önce de cins atların getirilip burada çoğaltıldığı hatırlatılarak, buna ilaveten Çifteler çiftliğinden 10 çift damızlık aygırın daha getirilmesinden dolayı duyulan mutluluk ifade edilmiştir.

İncelediğimiz bir diğer arşiv belgesindeki bilgilere göre ıslah çalışmalarında gayretleri olan ve bahsi geçen aygırların başarıyla sevk edilmesinde üstün gayretleri olan Adapazarı Kaymakamı Nüzhet Bey Mirmiranlık rütbesi ile ödüllendirildi (BOA.BEO. 676/50700).

Seraskerlik Makamından yazılan 30 Haziran 1895 tarihli arşiv belgesinde Adapazarında bulunan atların beslenme ve barınma meselelerinin çözümüne dair veriler bulunmaktadır. Yazıda yapımına ihtiyaç duyulan binaların ve depoların merkezden bir ödenek gelmeden Adapazarı halkı tarafından insiyatif alınarak şimdiden yapılmaya başlandığı belirtilmiştir.

Adapazarındaki yerel üreticilerin tasarrufuna bırakılacak ya da ordunun ihtiyacına yönelik üretilecek taylar için münasip yerlerin bulunması istenmiştir. Bu minvalde değerlendirilebilecek olan ve Baytar heyeti tarafından tanzim edilerek İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 15 Temmuz 1895 tarihli bir başka raporda önemli tespitlerin olduğu göze çarpmaktadır. Raporda üretilen tayların bakımının Adapazarı Belediyesi tarafından üstlenildiği belirtilerek bakım işinin Adapazarı'na yakın bir mesafede yer alan metrûk bir binada yapıldığına değinilmiştir.

Binanın bulunduğu söz konusu alanda iki adet sıcak su kaplıcası ile bir soğuk su kaynağının olduğu belirtilerek burası için her sene 5.000 kuruşluk bir bedelin bölge sahiplerine verildiği ifade edilmiştir. Ancak, depoların muhafaza sorunundan dolayı kış aylarında tamirat masraflarının arttığı da ayrıca vurgulanmıştır.

Adapazarı Belediyesi kullanımında bulunan mezkûr kaplıcaların askeriye tarafından idare edilmesi halinde ise senelik 30.000 kuruşa yakın bir meblağdan tasarruf edilebileceği belirtilerek kaplıcaların askeri idare tasarrufuna bırakılması tavsiye edilmiştir. Adapazarı Kaymakamlığı da bu tavsiyeye uygun görüş bildirilmiş ve işin askeriye devrine onay vermiştir. Devrin gerçekleşmesi halinde hayvanların sağlık muayenelerinin ve çiftleştirme işlemlerinin daha başarılı bir şekilde gerçekleştirildiği, yeni doğan tayların başta ordu ihtiyacı olmak üzere bölge halkının ticari ve sosyal hayatına büyük faydalar getireceği ayrıca ifade edilmiştir (Keskin, 2020: 92-93).

1895 yılında devlete bağlı olan Çifteler Çiftliğinden gereği kadar aygır alınıp Adapazarı'ndaki üretime devam edilmiştir. Zaman zaman buradaki atları ve diğer hayvanları etkileyen şarbon hastalığı etkili olmu ve bu hastalıkla mücadele edilmek adına uzman veteriner hekimler devlet yetkilileri tarafından bölgeye sevk edilmiştir.

1896 yılında devlet yeniden halka yetiştirilmek üzere kısraklar dağıtmıştı. Osmanlı Devletinde bu konu o derece önemli idi ki, devlet dağıttığı atların ve onlardan olan tayların, kazalara, at sahiplerine kadar, ayrıntılı bir şekilde listesini tutmuştu. Atların ve tayların isimlerine, renklerine, doğum tarihlerine, üzerlerindeki belirgin işaretlere, atların ve tayların sayılarına kadar bütün detaylar bu listelere kaydedilmişti (Narin, 2014: 134).

Örneğin, Adapazarı'ndaki at yetiştirme faaliyetleri özelinde incelediğimiz (H.311/M.1893 tarihli) bir arşiv belgesinde bölge ahalisine dağıtılan Macar aygır ve kısraklar ile hâsıl olan taylara ait bilgiler makale ekinde yer tablolarında ve arşiv belgelerinde belirtilmiştir. Söz konusu tablolar ve arşiv belgeleri devlet yetkilileri tarafından at yetiştiriciliği faaliyetlerinin ne denli takip edilip kayıt altına alındığını açıklar niteliktedir (BOA. Y.PRK. ŞH.7/23).

1897-1898 senelerinde at cinsinin çoğaltılması ve ıslahı maksadıyla ahaliden peş peşe gelen müracaatlar dikkate alınarak, Çifteler Çiftliğinden Adapazarı'na getirilen Suriye ve Macar aygırlarıyla çiftleştirilen kısraklardan, orduya elverişli yirmi beş-otuz lira kıymetinde atlar elde edilmişti. Bu durum söz konusu havalideki hayvanların kabiliyetini ve az bir destekle ıslahlarının mümkün olabileceğini göstermişti. Lakin her kısrakın çiftleştirilmesi için hayvan sahiplerinden bir mecdiyeden yarım liraya kadar ücret alınması ve ikinci sene çiftlik idaresinin aygır göndermemesi süreci akamete uğratmıştı.

Çifteler Çiftliğinden getirilen aygırlar için ahali tarafından bağışlanan arazi üzerinde, yine ahali tarafından inşa edilip askeriye hediye edilen kâgir bir depo binası mevcuttu, civarında su ve kâfi miktarda arazi de bulunuyordu. Yüz liralık bir meblağın sarfıyla söz konusu bina tamir edilip, depoya dönüştürülebilirdi. Yaygınlaşan hayvan hırsızlığı kıymetli hayvan istihdamını ve bunların yetiştirilmesini engelliyordu. Bunu önlemek için yürürlükteki kanun maddesi tadil edilmeli ve hırsızlığa yeltenenler daha ağır bir ceza ile cezalandırılmalıydı. Sancakta her sene ilkbahar veya sonbaharda bir hayvan sergisi ile koşu müsabakası tertip edilmeli ve başarı elde edenlere nakdi mükâfat verilmeliydi.

Görüldüğü gibi merkezî hükümetin küçük bir yardımıyla bu bölgede seçkin at yetiştirmek mümkündü. Fakat meşrutiyetin ilanından önceki dört-beş sene zarfında süvari için Adapazarı'ndan at satın alınması ve yaygınlaşan hırsızlık vakaları, hayvanların adedini bir hayli düşürdüğü gibi hayvan sahiplerinin hayvan yetiştirmek hususundaki gayretini de kırmıştı.

Bunu önlemek için yürürlükteki kanun maddesi tadil edilmeli ve hırsızlığa yeltenenler daha ağır bir ceza ile cezalandırılmalıydı. Sancakta her sene ilkbahar veya sonbaharda bir hayvan sergisi ile koşu müsabakası tertip edilmeli ve başarı elde edenlere nakdi mükâfat verilmeliydi. Son olarak kısrakların gebelik sürecinin tüm safhası kontrol altına alınmalı ve baytarlar senenin müsait zamanlarında köyleri teftiş ederek halkı bilgilendirmeliydi (Demiryürek, 2019: 917-918).

Bu dönemde hem yeni haralar (at çiftlikleri) kurulmuş hem mevcut haralar düzenlenerek edilerek at neslinin ıslahı ve çoğaltılması amacıyla çalışmalar hızlandırılmıştır. Çifteler harası devletin yaptığı çalışmalara güzel bir örnek teşkil etmesi açısından önemlidir. Bu ve bunun gibi haralarda çalışmak üzere ıslah konusunda uzman kişiler görevlendirildi. Mesela Çifteler çiftliği harasında İtalyan ordusunda süvari zabiti olan Fransua Kastelli, at cinsinin ıslahı çalışmalarında yer aldı. Adapazarı kazasına bakıldığında ise kazanın sınırları içerisindeki Erenler köyünde at cinsinin ıslahı ve çoğaltılması faaliyetlerini yürüten ve Çifteler Çiftliği harası adına çalışan kişiler bulunmaktaydı. Örneğin Soğancızade Mustafa Efendi, Çifteler Çiftliği harası için at yetiştiren kişilerden biriydi. Soğancızade Mustafa Efendi at yetiştiriciliğinin gelişmesi adına yatırımlarda bulunmuş ve binalar yapmıştır.

Bahsi geçen şahsın vefatından sonra at ıslahı için yaptığı yatırımlar ve binalar atıl duruma düştü ve buraları civar köylerde bulunan ahali tarafından tahribata uğratıldı. Bunun önüne geçmek ve binaların tekrar kullanılmasını sağlamak amacıyla Adapazarı Kazası Mal Müdürlüğü 31 Mart 1911'de binaların son durumu hakkında İzmit Livasına bilgi verdi. İzmit Livası, Maliye Nezaretine gönderdiği 2 Nisan 1911 tarihli yazıda tarla ve binaların durumundan bahsederek bu konuda önlem alınmasını talep etti. Söz konusu yazıda askeriyeye ait olan bu bölgenin harap olmasının önlenmesi için binaların keşfinin yapılarak işe yarayıp yaramadığı tespit edildikten sonra muhafaza altına alınmasının ve bunu tespit etmek için askeriyeden bir erkân-ı harp zabıtine görev verilmesinin uygun olacağı bildirildi (Şahin, 2022: 315).

1912'de Adapazarı ve civarında üremeye elverişli bin başa yakın kısrağın olduğu halde, seçkin aygırların azlığından dolayı hayvan sahiplerinin istifadesi çok sınırlı kalmıştı. Bilhassa beş ilâ elli başa kadar damızlık kısrağlara sahip ve bunların çoğaltılması/ıslahı amacıyla her fedakârlığı göstermeye hazır olan pek çok kişinin emeği heba olmuştu. Baytar müfettişine göre hayvanların kısa sürede ıslah edilmesi mümkün değildi. Öncelikle ahalinin bu konuda aydınlatılması ve hükümet tarafından tanzim edilecek bir program dairesinde hareket edilmesi gerekiyordu.

Müfettişin teklifi şöyleydi: Sancaktaki at ve kısrağlar baytarlar tarafından muayene edilmeli, bu sırada sağlıklı ve istihdama elverişli olduğu fennen sabit olan atlara mahalli hükümetçe birer şahadetname (sertifika) verilmeli, sağlıksız olan aygırlar ise muayene zarfında kısırlandırılmıyordu. Şahadetnamesiz aygır kullananlar ile kısrağlarını bu aygırlara çekirenler belli bir nakdi ceza ile cezalandırılmıyordu.

Muayene esnasında iyi verim veremeyeceği anlaşılan kısrağlar hibridizasyon (çaprazlama) usulüyle üretilmeli, diğerleri ise at yetiştirmeye ayrılmalıydı. Sancakta başlangıçta yeterli derecede şahadetnameli hayvan bulunamayacağından Adapazarı kazasında on baş Suriye aygırıyla, altı baş aygır merkebi ve üç baş Kırım boğası bulunmak üzere bir depo kurulmalıydı (Demiryürek, 2019: 918).

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemde yaşadığı siyasi, ekonomik ve askeri sıkıntıların da etkisiyle Adapazarı'nda ilerleyen süreçte at ıslah ve yetiştirme çalışmalarının da gittikçe azaldığı görülmektedir. Bölgedeki çiftliklerin büyük bir kısmı ekonomik sebeplerle satılmış veya tamamen kapatılmıştı. 29 Haziran 1916 tarihinde Adapazarı'nda bulunan aygır deposu ise İzmit İdare-i Hususiyesi'ne bir bedel karşılığında terkedilmişti (BOA. DH. UMUM. 13/39).

4- SONUÇ

Adapazarı yöresi son dönemde at ıslah ve yetiştirme çalışmaları açısından önemli merkezlerden biri haline gelmiştir. Bu önemi sağlayan etkenler hem başkent İstanbul'a hem de Eskişehir ve Bursa gibi büyük at çiftliklerine yakın olması sayılabilir. Bu makale 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Adapazarı'nda gerçekleşen at yetiştirme faaliyetlerini yazılı eserler ve arşiv belgeleri üzerinden ortaya koymaya çabasıdır.

Son dönem Osmanlı yönetimi en başta ordunun ve halkın ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik at ıslah ve yetiştirme faaliyetleri amacıyla politikalar geliştirmiştir. Bu politikalar imparatorluğun birçok bölgesinde at çiftlikleri kurulması, yerel üreticinin desteklenmesi amacıyla gerek iç gerekse dış kaynaklardan sağlanan atların halka dağıtılması ve bu amaçla belirli fonların oluşturulması olarak özetlenebilir.

Mesela bu politikaların bir yansıması olarak Sultan Mehmed Reşad'ın desteğiyle Şura-yı Devletin de onayı ile at neslinin ıslahı ve çoğaltılması, Ordu ile halkın ihtiyaç duyduğu atların ülke içinden tedarikinin sağlanabilmesi ve at yarışları düzenleyerek cins atların yetiştirilmesi amacıyla 11 Nisan 1912'de Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti adı altında bir cemiyet dahi kuruldu (Şahin, 2022: 322).

Mezkûr çabalara ve devlet desteğine rağmen at yetiştirme ve ıslah faaliyetlerinin çeşitli nedenlerle beklenen sonuçları tam olarak vermediği açıktır. Bunun en önemli sebebi olarak incelediğimiz yıllar arasında İmparatorluğun yaşadığı siyasi, toplumsal ve ekonomik sıkıntılar gösterilebilir.

Makalede ortaya koymaya çalıştığımız verilerin ışığında diyebiliriz ki at yetiştirme ve ıslah çalışmaları devletin diğer coğrafyalarında olduğu gibi çalışmamızın konusunu oluşturan Adapazarı yöresinde de sekteye uğramaya başlamış ve zamanla zayıflayarak günümüzde yok denecek seviyeye inmiştir.

EKLER

Adapazarı'na Yetiştirilmek üzere Dağıtılan Atlara Ait Tablo

Sıra numarası	İlmühaber numarası	Babasının ismi ve numarası	Tarih-i tevellüd ü	Cinsi	İrtifa-ı şerit ölçümü ile- metre	Tonu	Eşkali	Anasının ve tayın sahibinin ismiyle mahall-i ikameti
1	110	İsmi tayyar numarası 4	311	Erkek	1,30	Kula	Bilâ-alamet	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey
2	111	İsmi tayyar numarası 4	311	Erkek	1,30	Kestane dorusu	Alın yıldız eseri	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey
3	112	İsmi tayyar numarası 4	311	Dişi	1,25	Yağız	Bilâ-alamet	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey
4	117	İsmi tayyar numarası 4	311	Dişi	1,34	Koyu kestane dorusu	Alın kartopu	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey
5	118	İsmi tayyar numarası 4	311	Dişi	1,30	Yağız	Alın yıldız	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey

6	119	İsmi tayyar numarası 4	311	Erkek	1,30	Doru	Alnı yıldız	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey
7	121	İsmi tayyar numarası 4	311	Dişi	1,30	Al	Alnı yıldız	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey
8	122	İsmi tayyar numarası 4	311	Erkek	1,20	Kestane dorusu	Alnı yıldız eseri	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey
9	123	İsmi Tayyar numarası 4	311	Erkek	1,35	Yağız	Bilâ-alamet	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey
10	128	İsmi Tayyar numarası 4	311	Erkek	1,35	Doru	Bilâ-alamet	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey
11	133	İsmi Tayyar numarası 4	311	Dişi	1,25	Doru	Bilâ-alamet	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey
12	134	İsmi Tayyar numarası 4	311	Erkek	1,25	Kestane dorusu	Alnı yıldız eseri	Akyazı nahiyesine tabi Beynevit karyesinde Koç Bey
13	139	İsmi mülevven numarası 3	311	Dişi	1,31	Üveyik kırı	Bilâ-alamet	Akyazı nahiyesine tabi Bedil karyesinde Koç Bey
14	140	İsmi mülevven numarası 3	311	Erkek	1,29	Koyu doru	Bilâ-alamet	Akyazı nahiyesine tabi Bedil karyesinde Koç Bey
15	141	İsmi mülevven numarası 3	311	Erkek	1,29	Koyu kestane dorusu	Bilâ-alamet	Akyazı nahiyesine tabi Bedil karyesinde Koç Bey

16	142	İsmi mülevven numarası 3	311	Dişi	1,28	Doru	Bilâ-alamet	Akyazı nahiyesine tabi Bedil karyesinde Koç Bey
17	143	İsmi mülevven numarası 3	311	Dişi	1,30	Doru	Almı yıldız	Akyazı nahiyesine tabi Bedil karyesinde Koç Bey
18	146	İsmi mülevven numarası 3	311	Erkek	1,25	Kestane dorusu	Bilâ-alamet	Akyazı nahiyesine tabi Bedil karyesinde Koç Bey
19	147	İsmi mülevven numarası 3	311	Erkek	1,25	Al	Almı akıtma ayakları sekili	Akyazı nahiyesine tabi Bedil karyesinde Koç Bey
20	148	İsmi Kaplan numarası 5	311	Erkek	1,28	Doru	Arka sol ayağı sekili	Akyazı nahiyesine tabi Bedil karyesinde Koç Bey
21	213	İsmi Kaplan numarası 5	311	Dişi	1,30	Doru	Bilâ-alamet	Hendek nahiyesine tabi Tuzak karyesinde Hacı Mustafa Bey
22	215	İsmi Kaplan numarası 5	311	Erkek	1,25	Doru	Bilâ-alamet	Hendek nahiyesine tabi Tuzak karyesinde Hacı Mustafa Bey
23	216	İsmi Kaplan numarası 5	311	Erkek	1,28	Doru	Bilâ-alamet	Hendek nahiyesine tabi Tuzak karyesinde Hacı Mustafa Bey
24	217	İsmi Kaplan numarası 5	311	Dişi	1,28	Doru	Bilâ-alamet	Hendek nahiyesine tabi Tuzak karyesinde Hacı Mustafa Bey

25	218	İsmi Kaplan numarası 5	311	Dişi	1,20	Kula	Alın hilal	Hendek nahiyesine tabi Tuzak karyesinde Hacı Mustafa Bey
26	219	İsmi Kaplan numarası 5	311	Erkek	1,22	Kestane dorusu	Alın beyaz	Hendek nahiyesine tabi Tuzak karyesinde Hacı Mustafa Bey
27	220	İsmi Kaplan numarası 5	311	Dişi	1,23	Doru	Alın kartopu	Hendek nahiyesine tabi Tuzak karyesinde Hacı Mustafa Bey
28	221	İsmi Kaplan numarası 5	311	Erkek	1,28	Açık kestane dorusu	Alın akıtma	Hendek nahiyesine tabi Tuzak karyesinde Hacı Mustafa Bey

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

3

مدرسة	انظام	طريف	انظام	تاريخ	مدرسة	تاريخ	مدرسة	تاريخ
	انسانك وطبايك جهايدك سبيلك انانك	طوري	١	٤٨	ايلان	٤١	١٦	٤٦
	هسته ناهينه ناي طوري فرينه جهايدك انان	بدرست	١	٤٨	"	"	١٧	٤٦
	"	آني لادل	١	٤٠	دريش	"	١٨	٤٥
	"	آني باجه	١	٤٤	ايلان	"	١٩	٤٦
	"	آني قارطوي	١	٤٤	دريش	"	٢٠	٤٧
	"	آني افتر	١	٤٨	ايلان	"	٢١	٤٨

اوچون سارسنده الهامه نوزيم قاسمه اولاد صوف اليف و قور اذره سارنده قور اذره اوچون اولاد سارسنده جاصل اولاد
 نولاندك يوم حور كرم سار سارسندارت و قور اولاد اولد الوقيمه تبه يقينه اولغا نصيبه قندو قور اذره
 سرامان امور طريه مفتق
 دهقنه دانه سقار قور
 مفتر قورس قانقرا
 ١٧٧٤

Y.PRK.SH.00007.00073.001

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları: (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

BOA. BEO. 503/37673.
BOA. BEO. 676/50700.
BOA. DH. UMUM. 13/39.
BOA. Y.MTV, 121/46, 1-2
BOA. Y.PRK. ŞH.7/23.

Kitap, Makale ve Süreli Yayınlar:

- Akay, T. (2019). Kuruluşundan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Aziziye Kazası (Pınarbaşı) ve Çevresinde At Yetiştiriciliği. *Kafdağı Dergisi*, 4 (2). 149-159.
- Çetinkaya, R. (2018). Sultansuyu Harası (1865-1909). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kütahya.
- Demiryürek, H. (2019). İzmit Sancağında Ehlî Hayvan Sorunu: (1912), Orhan Gazi Sempozyumu V, (2), Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları. No:47, 917-931, Kocaeli.
- Dinçer, F. & Yaşar, A. (2002). Türklerde Atçılık ve Binicilik Tarihi. *Yeni Türkiye Dergisi*, (45). 312-328.
- Emek, F. (2021). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısından XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Islah ve Üretim Aracı Olarak At Yarışları. *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (16). 28-35.
- Emiroğlu, K. & Yüksel, A. (2003). *Yoldaşımız At*. Birinci basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erdem, S. (2018). Dicle Nehri Vadisinde At ve Beygir Cinsinin Islahına Yönelik Kurulan Bir Çiftlik: Harnini/Kharnini Çiftliği. *İstem Dergisi*, 16 (32). 329-344.
- Ertuğrul, Z. (2015). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir Çifteler Harası Yapıları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8. (38). 501-511.
- Gedik, E. & Kolay, A. (2023). Osmanlı Ordusu İçin At Yetiştirilmesi: Kütahya Hara-yı Hümâyûnu. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8. (Özel Sayı: Dr. Recep Yaşa'ya Armağan). 2548-2582.
- Gümüşsoy, E. (2020). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir Çifteler Hara-yı Hümayunu. Birinci basım, Eskişehir: Esogü Basımevi.
- Halaçoğlu, Y. (1991). "At", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, sayfa: 28-31, İstanbul.
- Keskin, C. (2020). I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1908-1918). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.
- Köksal, O. (2009). Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hara-yı Hümâyûnu ve Türk Atçılığına Katkıları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2). 333-365.
- Narin, R. (2014). *Ada'dan Pazar'a Sakarya*. Birinci basım, Sakarya: Sakarya Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- Sofuoğlu, E. (2007). *Belediye ve İnsan*. Birinci basım, Sakarya: Adapazarı Merkez Belediyesi Yayınları.
- Şahin, F. K. (2022). II. Meşrutiyet Döneminde At Neslinin Islahına Yönelik Bir Örgütlenme Örneği: Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 47. 315-334.
- Tan, S. (2015). Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği (1842-1918), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Antalya.

Tan, S. (2023). Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıl Ordu Atı Tedarik Mekanizmaları Hakkında Arşiv Belgeleri Üzerinden Bir Tartışma. Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 8 (2). 1899-1922.